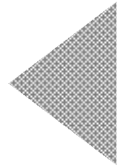

بررسی علل و پیامدهای حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور

(بررسی موردی: حاشیه نشینی در کلان شهر مشهد)^۱

سعیدسیدحسین زاده یزدی^۲

علی یعقوبی^۳

(تاریخ دریافت ۹۹/۲/۷ - تاریخ تصویب ۹۹/۸/۴)

نوع مقاله: علمی ترویجی

چکیده

جهان به سرعت در حال گسترش زندگی شهری است. در ایران نیز شهرنشینی با روندی سریع و شتابان همراه بوده و این رشد شتابان مسائل و معضلات زیادی را برای کلان شهرهای بزرگ ایران به دنبال داشته که یکی از مهم ترین آن‌ها بروز پدیده حاشیه‌نشینی است. مشهد پس از تهران بزرگترین کلان‌شهر کشور بوده و رشد سریع شهرنشینی را در چند سال گذشته تجربه کرده است و بخش عمده این رشد به حاشیه شهر اختصاص دارد. این پهنه شامل ۴۲ محله است که بر اساس آمار سال ۱۳۸۵ به میزان ۳۳ درصد از جمعیت و ۲۲ درصد از وسعت شهر مشهد را شامل می‌شود. هدف این مقاله تبیین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری پدیده حاشیه نشینی در کلان‌شهرها و آثار و

۱- این مقاله حاصل مطالعات و پژوهش‌های نویسندگان در اندیشکده رصد می‌باشد.

۲- دانشجوی دکتری علوم اقتصادی دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول). S.seydhoseinzadedh@is.ac.ir

۳- دانشجوی دکتری مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی تهران.

پیامدهای آن با بررسی موردی حاشیه نشینی در کلان شهر مشهد است. در این راستا جامعه آماری پژوهش، جمعیت حاشیه نشین شهر مشهد در مناطق ۱۲ گانه آن بوده است که از این میان ۴۰۰ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده اند. روش نمونه گیری، خوشه ای چندمرحله ای و ابزار تحقیق نیز پرسشنامه محقق ساخته بوده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که از دلایل عمده مهاجرت به حاشیه شهر مسائل معیشتی از جمله پیدا کردن کار، قیمت پایین منزل و هزینه پایین زندگی و همچنین مسئله ازدواج بوده است. جدی ترین مسائل از نگاه ساکنین در حاشیه شهر مسائل امنیتی، مقوله سلب آرامش و کمبودهای رفاهی، ساخت و سازهای غیراصولی و فقدان امکانات فیزیکی است که باعث شده است مجموعه پیچیده و درهم تنیده ای از مسائل گریبانگیر ساکنین این مناطق شده و حضور همزمان این مسائل منجر به تشدید هر کدام از آنها نیز شود. یکی از نقاط عزیمت مناسب برای شروع اقدامات اصلاحی در سکونت گاه های غیررسمی مشهد، تشویق و ترغیب ساکنین به سنددار کردن زمین ها و منازلشان است. جلب اعتماد ساکنین برای هرگونه اقدام مشارکتی در جهت بهبود شرایط حاشیه شهر، در گروی پیش قدمی معتمدین محلات حاشیه است، این در حالی است که میزان بی اعتمادی به دستگاه های مسئول در این زمینه بسیار زیاد است.

کلمات کلیدی: حاشیه نشینی، جرم و جنایت، فرهنگ فقر، محرومیت نسبی، شکاف طبقاتی.

مقدمه

یکی از پدیده هایی که عموماً در کشورهای کمتر توسعه یافته دیده می شود حاشیه نشینی است. در این کشورها مهاجرت به کلان شهرها به سرعت انجام می گیرد و مهاجرین عموماً به دلیل نارسایی شیوه های تولید محل سکونت خود (روستا یا شهرهای کوچک) و بازده پایین آن به شهرها به خصوص کلان شهرها کوچ می کنند. به همین علت اغلب آنها فاقد مهارت و عموماً دارای خانواده هایی با سطح درآمد پایین هستند که در آن اعضای بیکار و سرگردان مشاهده می شود. این مسئله از نظر دولت ها مشکلی اجتماعی و چالشی امنیتی به حساب می آید. در واقع فضای زندگی در حاشیه شهرها بازتاب فضای بیمارگونه اقتصاد، مدیریت و برنامه ریزی نادرست منطقه ای و معلول بی عدالتی های اجتماعی - اقتصادی در سطوح ملی - استانی و محلی است (غلامی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۶۸).

بر اساس مطالعات سازمان ملل، حاشیه نشینی و آلونک نشینی چالش اصلی هزاره سوم خواهد بود، چون دامنه آن هر روز بیش از گذشته گسترش می یابد. طبق برآوردهای این سازمان، در سال ۲۰۰۱ حدود ۹۲۰ میلیون نفر حاشیه نشین در جهان زندگی می کردند. از کل جمعیت حاشیه نشین جهان حدود ۶ درصد متعلق به کشورهای توسعه یافته و بقیه متعلق به کشورهای در حال توسعه اند. در حال حاضر حدوداً ۴۲ درصد جمعیت کشورهای در حال توسعه در سکونت گاه های غیررسمی زندگی می کنند و در صورتی که این روند ادامه پیدا کند و دولت ها برنامه ای برای رفع حاشیه نشینی نداشته باشند، پیش بینی می شود در سال ۲۰۳۰ حدود ۲ میلیارد نفر از جمعیت شهرنشین دنیا در سکونتگاه های غیر رسمی زندگی خواهند کرد (قلی زاده؛ ۱۳۸۹، ص ۳۰). در ایران نیز جریان سریع شهرنشینی در چندین سال گذشته، حاشیه نشینی را به دنبال داشته و این پدیده ی در حال رشد، مشکلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و زیست محیطی فراوانی را در اغلب کلان شهرهای ایران بوجود آورده است. وجود بیش از یک هفتم جمعیت شهرهای تهران، مشهد، تبریز، اهواز، بندرعباس، کرمانشاه و زاهدان در اسکان غیررسمی و رشد سریع آن، هشدار برای اهتمام جدی به این مسئله است. (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۹۰). اغلب کسانی که در حاشیه شهرهای کشور زندگی می کنند با اشتغال ناقص و بیکاری حاد و انتظارات جدید و امکانات محدود مواجه هستند. اغلب آن ها در مقایسه خود با سایر شهروندان، احساس محرومیت نسبی می کنند چون دستیابی به خواسته های نوظهور خود را با داشته هایشان به روش مشروع و قانونی غیرممکن می دانند، مستعد هنجارشکنی و گرایش به سوی جرم و تبهکاری هستند. از سوی دیگر حاشیه نشینی به سبب ایجاد فقر و گسترش آن و نیز به مخاطره انداختن محیط زیست و تحمیل هزینه های سنگین برای حل مشکلات، تهدیدی جدی برای پایداری و انسجام جامعه شهری تلقی شده به گونه ای که نیاز جدی به اتخاذ تدابیر ویژه ای برای ساماندهی وضعیت کنونی و جلوگیری از گسترش آن در آینده بایستی در دستور کار مدیران و دولتمردان قرار بگیرد.

شهر مشهد با جمعیت ۲.۷ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ مهم ترین شهر حاشیه نشین کشور پس از تهران محسوب می شود و رشد سریع شهرنشینی را در چند سال گذشته تجربه کرده است. بخش عمده رشد این رشد به حاشیه شهر اختصاص دارد. این الگوی سکونت (اسکان غیررسمی) بخش عظیمی از ساکنان بی بضاعت شهری را در خود جای داده و حجم زیادی از پیامدها و مشکلات

اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی را با خود به همراه داشته است و ساکنین این محلات از نظر دسترسی به خدمات اساسی با مشکل مواجهند. با توجه به اهمیت موضوع، هدف پژوهش حاضر این است که به بررسی دلایل و پیامدهای پدیده حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور و شهر مشهد مقدس بپردازد. از سوی دیگر پرسش اصلی این پژوهش این است که مسائل و پیامدهای حاشیه نشینی در شهر مشهد چه بوده است و چه راهکارهایی برای پیشگیری و ساماندهی حاشیه نشینی در این شهر مطرح است. نحوه سازماندهی مقاله بدینصورت است که ابتدا تاریخچه و مفهوم شناسی پدیده «حاشیه نشینی» مطرح شده و سپس به وضعیت حاشیه نشینی در کشور و عوامل و پیامدهای شکل گیری آن در کلان شهرهای مختلف کشور پرداخته شده است و در قسمت بعد به عنوان بررسی موردی دلایل، اثرات و پیامدهای ایجاد حاشیه نشینی در شهر مشهد با بهره گیری از پژوهشی آماری مورد تحلیل قرار گرفته و در انتها نیز ضمن نتیجه گیری، راهکارهایی در زمینه پیشگیری و ساماندهی حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور و شهر مشهد مقدس ارائه شده است.

۱- مبانی و رویکردهای نظری: تاریخچه و مفهوم شناسی پدیده «حاشیه نشینی»

یکی از پدیده‌های همزاد شهرنشینی شتابان، رشد و گسترش حاشیه‌نشینی بوده است که به صورت قارچ‌گونه در اطراف شهرهای بزرگ تکثیر یافته است. هر چند پرداختن به حاشیه‌نشینی در سنت جامعه‌شناسی غرب به ظهور مکتب شیکاگو در اوایل قرن بیستم برمی‌گردد و حتی پیش از آن نزد ابن خلدون به صورت گذرا در بحث مهاجرت روستائیان و عدم توان سکونت در متن اصلی شهر و رانده شدن به حاشیه اشاره شده است، اما پس از انقلاب صنعتی و به تبع آن انفجار شهرهای دنیای مدرن است که این موضوع تبدیل به مسئله اجتماعی شد. در واقع انقلاب صنعتی سبب هجوم مهاجران و تازه واردان به نقاط شهری و پیشی گرفتن رشد سکنه نقاط شهری بر رشد امکانات و فرصت‌ها و در نتیجه منجر به انفجار شهری در جهان گردید و بخشی از این جمعیت شهری نتوانستند استانداردهای لازم برای یک زندگی سالم را تأمین کنند. این گروه با هجوم به حومه‌ها زمینه گسترش حاشیه‌نشینی را فراهم ساختند و آن را تبدیل به معضلی برای همه‌ی شهرهای جهان نمودند (چادوری، ۲۰۰۶).

البته سرعت این تحولات جمعیتی که پیامد آن گسترش حاشیه نشینی است، در کشورهای کمتر توسعه یافته بسیار شتابان است، چرا که رشد شهری در کشورهای در حال توسعه همراه بوده با

افزایش تعداد سکنه ساکن در نقاطی که فاقد شرایط استاندارد بوده و درحاشیه ها زندگی می کنند. در اینگونه کشورها همچنین گذار جمعیتی در زمان بسیار کوتاه تر از کشورهای توسعه یافته صورت گرفت و منجر به گسترش میزان شهرنشینی در جوامع یاد شده در دهه های میانی قرن بیستم گردید. بر خلاف جوامع صنعتی که آمادگی تقریبی برای پذیرش مهاجران به دلیل وقوع انقلاب صنعتی وجود داشت، در این کشورها انتقال جمعیت نقاط روستایی به مراکز شهری بیشتر برای فرار از محدودیت های اقتصادی و اجتماعی و طبیعی جوامع روستائی صورت گرفت و شهرهای جهان سومی آمادگی پذیرش این حجم عظیم از میهمانان ناخوانده را نداشت. یکی از پیامدهای چنین الگوی رشد شهری پیدایش زاغه ها و ناکجا آبادهای بسیاری در حاشیه اغلب شهرها بخصوص پایتخت و تعداد انگشت شماری مراکز و قطب های رشد بود (نقدی و زارع، ۱۳۹۱، ص ۸۱-۶۵).

اولین فردی که اصطلاح «حاشیه نشینی» و «انسان حاشیه نشین» را به کار برد رابرت ای. پارک بود. او در مقاله «مهاجرت بشر و انسان حاشیه نشین»، این مفهوم را چنین شرح می دهد: انسان حاشیه نشین فردی است که از لحاظ فرهنگی انسانی دو رگه است و صمیمانه در زندگی فرهنگی دو جمعیت متمایز زندگی می کند و با هر دو آنها شریک است، مایل نیست از گذشته خود بگوید و هنوز همه ابعاد جامعه میزبان را نپذیرفته است (پارک، ۱۹۳۷، ۸۸۱). به عبارت دیگر حاشیه نشین به کسی گفته می شود که در شهر سکونت دارد ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی- اجتماعی شهر شده و از خدمات شهری استفاده کند. تعریف های مختلفی از حاشیه نشینی ارائه شده است که برخی از آنها به شرح زیر است:

۱. مقصود از «حاشیه نشینان» کسانی هستند که تحت تاثیر دافعه های اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی زادگاه خود و هم جاذبه های اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی مقصد به شهرها روی آورده اند، ولی به علت عدم مهارت از یک سو و عدم سرمایه و تحصیلات از سوی دیگر نتوانسته اند جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهر شوند. این امر باعث عدم تمکن آنها شده است و آن ها را به حاشیه رانده است و مجبور به سکونت در محله های ارزان شده اند (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۹۳). فقر اقتصادی، پایین بودن سواد و بالا بودن میزان جرایم و کمبود خدمات زیربنایی و مسکن بی دوام و خلق الساعه از خصوصیات مشترک مناطق حاشیه نشین به شمار می رود.

۲. در تعریفی دیگر «حاشیه شهر یا سکونتگاههای غیررسمی»^۱ بخش‌های پراکنده مورد غفلت واقع شده‌ای از شهر هستند که شرایط زندگی و مسکن در آنجا به شدت پایین و نامناسب است. به هر حال وجه مشخصه در این سکونتگاه‌ها حق سکونت بصورت رسمی را نداشته و بعضی از زمین‌ها تصرف شده و متعلق به ساکنان نمی‌باشد (سند ملی توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، ۱۳۸۳).

۳. «حاشیه‌نشین» کسی است که در محدوده‌ی اقتصادی شهر زندگی می‌کند، اما در خارج از نظام اقتصادی و اجتماعی آن قرار دارند. او به دلیل مشکلات معیشتی در نظام شهری تاب مقاومت ندارد، به حاشیه کلانشهرها پناه آورده است تا از هزینه‌های زندگی متن شهر در امان باشد. همچنین حاشیه‌نشینان کسانی هستند که به دلیل بضاعت کم مالی توانسته‌اند خود را با ساکنین متن شهر تطبیق دهند این عدم سازگاری اجتماعی سبب نفی و رانده شدن آنها به مناطقی می‌شود که زمینی جذب آنها وجود دارد (مهندسین مشاور معماری، ۱۳۸۷، ص ۱).

۲- بررسی آماری و دلایل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در ایران

بررسی آمارها در حوزه‌ی حاشیه‌نشینی گویای تنوع اعداد و ارقام ارائه شده در این زمینه است. دستکم سه دلیل می‌توان برای اعلام آمارهای مختلف درباره حاشیه‌نشینی بیان کرد: اول اینکه مطالعه ملی و پژوهش میدانی رسمی در دوره‌های مشخص زمانی در این باره انجام نشده است. دلیل دوم به تعداد قابل توجه سازمان‌ها و نهادهای مسئول ذی‌ربط حاشیه‌نشینی، مربوط است^۲؛ سومین دلیل نیز استناد مقام‌ها و نهادهای مختلف به تعریف‌های مختلفی از حاشیه‌نشینی است.^۳ بنابراین آمار جمعیت ساکن مناطق حاشیه‌نشینی که مستند به یک بررسی و آمارگیری ملی و

۱- informal settlement

۲- وزارت کشور و شهرداری‌ها، وزارت مسکن و شهرسازی، آموزش و پرورش، صدا و سیما، بهزیستی، کمیته امداد، نیروی انتظامی، شرکت‌های آب، برق، گاز، فاضلاب، مخابرات همگی از جمله نهادهایی هستند که مسئولیت‌هایی درباره حاشیه‌نشینی یا سکونت‌گاه‌های غیر رسمی دارند اما هیچ یک به تنهایی مسئولیت تام و تمامی در این باره ندارند.

۱- برخی جمعیت حاشیه‌نشین را ساکنان "سکونت‌گاه‌های رسمی" یا "حاشیه‌نشینی برون شهری" محاسبه می‌کنند، در تعریف برخی مراکز و نهادها جمعیت حاشیه‌نشین کشور شامل ساکنان بافت‌های فرسوده و محلات قدیمی و گاهی رو به ویرانی شهرها نیز می‌شود. در برخی آمارهایی که مقام‌های مسئول یا نهادهای مختلف حکومتی اعلام می‌کنند جمعیت حاشیه‌نشین شامل کل کسانی می‌شود که "مناطق ناکارآمد شهری" است.

سراسری در ایران باشد بطور رسمی اعلام نشده است، اما آمارهای مختلفی درباره‌ی جمعیت حاشیه‌نشین در ایران در پژوهش‌های مختلف برآورد شده و مقام‌های مسئول نیز آمارهای متفاوتی در این باره بیان کرده‌اند. در این آمارها میزان جمعیت افراد حاشیه‌نشین بین ۱۱ تا ۲۰ میلیون نفر برآورد شده است.^۱ به لحاظ درصدی آخرین اظهارنظرهای مقامات رسمی نشان می‌دهد که بین ۸ تا ۱۱ درصد جمعیت کل کشور حاشیه‌نشین هستند.^۲ اینگونه سکونتگاه‌ها به طور متوسط ۲۵ الی ۳۰ درصد جمعیت کلان‌شهرها و ۲۰ درصد مساحت شهری کشور را شامل می‌شود. مطالعات انجام گرفته در ۷۷ شهر کشور بیانگر این است که ۸۸ درصد اینگونه سکونتگاه‌ها در محدوده قانونی شهرها واقع شده‌اند.^۳

به طور کلی حاشیه‌نشینی بر اثر رشد شهرها حاصل می‌آید به این صورت که در مراحل اولیه رشد، مرکز شهرها محل سکونت افراد ممول و طبقه بالاست ولی کم کم با گسترش مناطق تجاری و صنعتی در این محل، آن‌هایی که وضع بهتری دارند از مرکز شهر به سمت خارج حرکت کرده و دور از مرکز شهر زندگی می‌کنند. کارگران و گروه‌های فقیر و کم درآمد به

۱- حسن موسوی چلک، رئیس انجمن مددکاری اجتماعی ایران: جمعیت ساکن در این مناطق در حال حاضر بین ۱۰ تا ۱۱ میلیون نفر است اما در کنار ۸ تا ۹ میلیون نفری که در بافت‌های فرسوده، بافت‌های تاریخی شهرها و روستاهای الحاقی به مناطق شهری ساکنند "در مجموع ۱۹ میلیون نفر" است (مصاحبه با خبرگزاری ایسنا، یکشنبه ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۶)

سلمان خدادادی، رئیس کمیسیون اجتماعی مجلس دهم: "۳۵ درصد از جمعیت کشور حاشیه‌نشین هستند یا در بافت‌های فرسوده و تاریخی زندگی می‌کنند و بر اساس آمار ۲۰ میلیون نفر در کشور حاشیه‌نشین هستند". از این جمعیت، ۱۱ میلیون "در بافت فرسوده ۴۹۵ شهر به مساحت ۵۴ هزار هکتار" زندگی می‌کنند و ۹ میلیون نفر هم "در سکونت‌گاه‌های غیررسمی ۹۱ شهر به مساحت ۵۳ هزار هکتار زندگی می‌کنند" (خبرگزاری صدا و سیما، ۱۸ فروردین ۱۳۹۶)

عبدالرضا رحمانی فضلی، وزیر کشور: حدود ۱۱ میلیون حاشیه‌نشین داریم که در حدود ۷۷ هزار هکتار شامل ۲ هزار و ۸۰۰ محله ساکن هستند (وزیر کشور در برنامه پایش، سایت وزارت کشور، ۵ مهرماه ۱۳۹۵)

پرویز فتح‌رئیس کمیته امداد، ۲۶ بهمن ۱۳۹۵: بیش از ۱۱ میلیون حاشیه‌نشین در کشور داریم که در وضعیت محرومیت زندگی می‌گذرانند و باید برای بهبود معیشت آنها تلاش کرد (خبرگزاری ایسنا، ۲۶ بهمن ۱۳۹۵)

عباس آخوندی، وزیر راه و شهرسازی، ۵ اسفند ۱۳۹۵: جمعیت بدمسکن در بخش‌های حاشیه‌ای و بافت فرسوده کشور را ۱۹ میلیون نفر است و در حاشیه شهر تهران بیش از پنج میلیون نفر زندگی می‌کنند. ۴۰ درصد جمعیت مشهد و نیمی جمعیت بندرعباس نیز حاشیه‌نشین به شمار می‌روند (خبرگزاری مهر ۱۵ تیرماه ۱۳۹۶)

۲- رضوی، معاون توسعه روستایی و مناطق محروم معاون اول رئیس‌جمهور؛ (۱۳۹۳/۰۶/۱۲)؛ خبرگزاری ایرنا.

۳- مصطفایی، مدیرکل دفتر توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی کشور؛ (روزنامه ابتکار، شماره ۲۸۴۰، مورخه ۱۳۹۲/۱۲/۱۸).

این منطقه مرکزی می آیند و ساکن آن می شوند. از آنجا که مالکان اجاره کمی جهت تعمیر و نگهداری ساختمانها دریافت می کنند، این مناطق شلوغ و خراب شده و به زاغه ها تبدیل می شود. حاشیه نشینی معلول عوامل گوناگونی است که در وهله اول به توزیع ناعادلانه و نامتوازن منابع ثروت و درآمد بین مناطق شهری و روستایی بر می گردد و این خود باعث افزایش میزان فقر و گسترش بیکاری در محیط های روستایی می گردد. در نتیجه ی این دافعه ها مهاجرت های روستاییان به شهرها شدت می گیرد. البته لازم به توضیح است که عوامل طبیعی همچون خشکسالی و حوادث اجتماعی و سیاسی همچون جنگ هشت ساله ایران و عراق نیز در روند افزایش مهاجرت به شهرها و توسعه ناهمگون آن تأثیر داشته اند (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۹۶-۹۴).

شکل گیری حاشیه نشینی در ایران با وجود ویژگی های منحصر به فرد و تفاوت هایی که با سایر کشورهای در حال توسعه دارد، ریشه در توسعه برونزا و رشد بسیار سریع شهرنشینی دارد که آغاز آن به طور تقریبی مقارن با سال های آغازین سال ۱۳۰۰ و آغاز رسمی حکومت رضاخان و آغاز گسترش ارتباط اقتصادی سرمایه داری که موجب ایجاد تحولاتی در شیوه های تولید و به دنبال آن دگرگونی هایی در شبکه شهری و روستاها شده و نهایتاً، موجب ایجاد کلان شهرهایی چند در کشور، به عنوان محل تمرکز همه فعالیت های صنعتی جدید شد. اوج این حرکت که اتکای سرمایه گذاری های صنعتی بر آن ناشی از فروش نفت بوده است، حدود سال های ۱۳۳۶ تا ۱۳۶۶ بوده است و نتیجه آن مهاجرت های عظیم روستائیان به شهرها و افزایش شدید جمعیت روستایی در چند شهر بزرگ بوده است که منجر به بروز اشکال آلونک نشینی در برخی از این شهرها شده است (مبارکی، اکبری، ۱۳۹۰، ص ۳۹).

امروزه نزدیک به ۶۰ میلیون نفر از جمعیت کشور در شهرها زندگی می کنند. می توان گفت قریب ۵۰ سال پیش فقر روستایی فقر غالب در ایران بود، ولی امروزه فقر شهری چالش مدیریت شهرها و برنامه های توسعه ملی به حساب می آید. در مطالعات مسائل شهری ایران شروع حرکت های مهاجرتی و آغاز توسعه شهرنشینی تقریباً در سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ شکل گرفت، زیرا پیش از آن اقتصاد شهر و روستا به طور نسبی دارای توازن بود. تشکیل ارتش، سرکوب خان های بزرگ، برقراری امنیت سراسری و احداث خطوط راه آهن و ایجاد راه ها از جمله عواملی بود که سبب تسهیل مسافرت و حمل و نقل شد و به دنبال آن افزایش میزان مهاجرت و

حرکت روستائیان به شهرها شکل گرفت؛ به گونه‌ای که حرکت روستائیان از ۰.۰۸ در سال ۱۳۰۰ به ۱۴ درصد در سال ۱۳۲۰ رسید. روند مهاجرت به شهرها پس از دهه ۱۳۳۰ به واسطه صنعتی شدن شهرها و امکان بازده فزاینده تولید، افزایش بهره‌وری و در نهایت کسب درآمد بیشتر رخ داد. این روند تا آغاز انقلاب اسلامی ادامه یافت و در سال‌های نخستین پس از انقلاب جمعیت ایران به بیش از ۳۷ میلیون نفر رسید. همچنین میزان مهاجرت روستایی همگام با آن یک درصد افزایش یافت. در این مقطع جنگ مهم‌ترین علت مهاجرت در مناطق درگیر با آن به حساب می‌آمد. مهاجرت مردم سایر نقاط کشور نیز در آن زمان عموماً به دلیل فرسودگی شیوه و بازده پایین تولیدات بر اثر بی‌توجهی دولت و درگیر بودن آن با مسائل مهمتری چون بحران جنگ بود. به طور همزمان، افزایش قیمت زمین، مصالح ساختمانی، وام‌های با بهره فراوان و اجاره بهای سنگین سبب شد قشرهای کم درآمد جامعه که نسل دوم مهاجرین روستایی بودند، نتوانند در شهرها ساکن شوند و به همین دلیل به حاشیه‌شهرها کشانده شدند. بعد از جنگ و حتی در شرایط اقتصاد پس از جنگ (تولیدات پایین، عدم توازن عرضه و تقاضا، افزایش نقدینگی، تورم، هراس از سرمایه‌گذاری و تولید و از همه مهم‌تر افزایش سریع جمعیت یعنی افزایش بیش از ۲۰ میلیونی جمعیت ایران طی ۷ سال) هر چند با عمران و آبادانی شهرها دولت تا حدودی بر اوضاع مسلط شد و اقتصاد رونق گرفت، اما بازگشت مهاجران آنگونه انتظار می‌رفت رخ نداد. می‌توان گفت سیاست‌های غلط نسنجیده دولت‌ها پیش از انقلاب، بستر و شرایط پدیده حاشیه نشینی را فراهم کرد. پس از انقلاب نیز به دلیل شرایط اقتصادی جنگ امکان جلوگیری از ادامه و گسترش آن در زمان مناسب فراهم نشد (غلامی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۷۱-۷۲).

در کل می‌توان مهم‌ترین علل پیدایش وضعیت کنونی و گسترش نواحی نابسامان شهری کشور را در سه گروه عوامل مرتبط زیر خلاصه نمود:

الف) روند رشد شتابان جمعیت شهری کشور طی پنج دهه اخیر و عقب‌ماندگی رشد اقتصاد ملی و عدالت توزیعی نسبت به این روند که موجب بالارفتن نرخ بیکاری در شهرها و فقر نسبی سه دهک اول درآمدی شده است.

ب) ناکارآمدی برخی از سیاست‌ها و برنامه‌های دولت، ناکارایی بازار املاک و مستغلات و بازارهای پولی و مالی کشور در پاسخ به تقاضای قشرهای کم درآمد و فقیر برای سکونت در شهرها و در نتیجه گرایش آن‌ها به اسکان غیررسمی و یا استقرار در نواحی نابسامان شهری.

پ) کم‌توجهی دستگاه‌های دولتی و مدیریت شهری به محدوده‌ها و محله‌های نابسامان شهری است با عدم چاره‌اندیشی به‌موقع برای برون‌رفت از دور باطل فقر اجتماعی- اقتصادی و فرسودگی کالبدی و تأکید بر ایجاد نواحی جدید شهری و وضع ضوابط و مقرراتی فراتر از توان مالی بخش‌هایی از جمعی (سند ملی راهبردی احیا بهسازی بافت‌های فرسوده، ۱۳۹۳)

بر اساس آنچه گفته شد می‌توان عوامل پیدایش حاشیه‌نشین‌ها را به چهار دسته تقسیم‌بندی نمود:

- ۱- بلایای طبیعی (سیل و خشکسالی)، ۲- حوادث اجتماعی-سیاسی (درگیری‌های منطقه‌ای و راه افتادن مصیبت زدگان)؛ ۳- ساختار اقتصادی (افزایش فقر شهری و ناکارآمدی بازار رسمی زمین و مسکن) و ۴- نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری (همچون عدم تامین فضای اسکان کم‌درآمدها).

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت مهم‌ترین عاملی که در رابطه با شکل‌گیری حاشیه‌نشینی مدنظر اکثر صاحب‌نظران می‌باشد، مهاجرت از محیط‌های شهری کوچک و روستایی و ایجاد مناطق حاشیه‌نشین می‌باشد. بر اساس این دیدگاه، دافعه و جاذبه‌های مبدأ و مقصد مهاجرت، موجب مهاجرت به مناطق حاشیه‌نشین می‌شود (زنگی آبادی، مبارکی، ۱۳۹۱، ص ۷۰-۷۱).

جدول ۲ عوامل و شاخصه‌های حاشیه‌نشینی را بر اساس نظریه جاذبه و دافعه نشان می‌دهد.

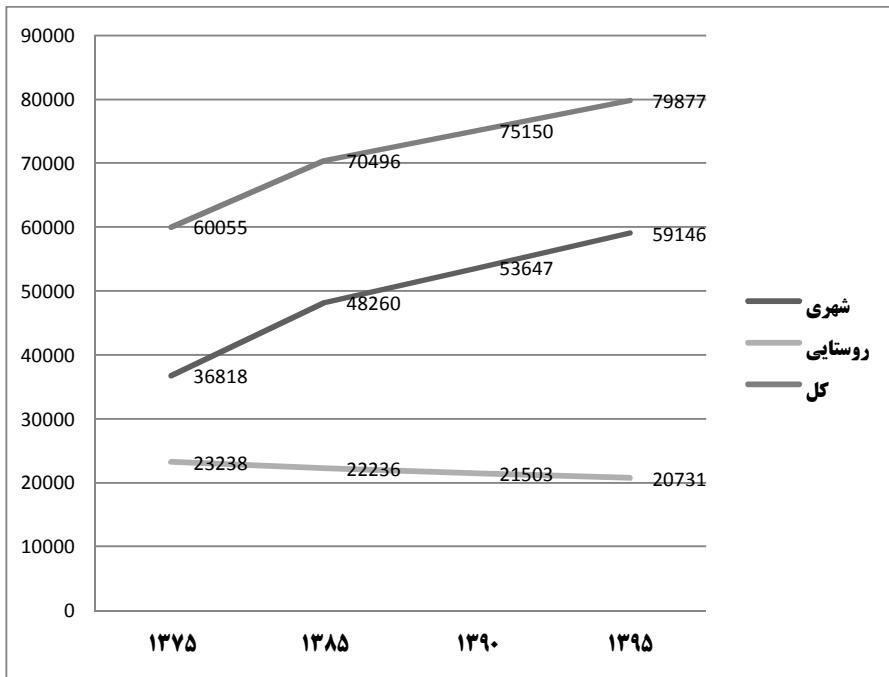
جدول شماره (۲) - عوامل ایجاد حاشیه نشینی بر اساس نظریه جاذبه و دافعه

دافعه های اقتصادی محل سکونت مقصد	دافعه های اقتصادی محل سکونت مبدا	دافعه های اجتماعی فرهنگی محل سکونت قبلی
<ul style="list-style-type: none"> - دستیابی به شغل بهتر و درآمد بیشتر - ارزانی زمین و خانه در این محل - دسترسی به امکانات آموزشی - دسترسی به امکانات رفاهی 	<ul style="list-style-type: none"> - بیکاری در محل قبلی، درآمد کم، شغل نامناسب، - عدم دسترسی به امکانات آموزشی و رفاهی، - نداشتن زمین، عدم دسترسی به راههای ارتباطی مناسب - مکانیزه شدن فعالیت های کشاورزی، - کاهش منابع مالی و عدم توجه به بخش کشاورزی و فرار از شرایط سخت زندگی در محل سکونت قبلی، 	<ul style="list-style-type: none"> - پایین بودن ارزش کار و زندگی، - اختلافات و درگیریهای قومی، - دوری از اقوام و آشنایان، - عدم زمینه مناسب برای رشد خلاقیت فردی، - عدم زمینه مناسب برای رشد شخصیت، - عدم زمینه مناسب برای ازدواج، - عدم تحول و توسعه و پیشرفت و محیط بسته و ضعف ارتباطات فرهنگی اجتماعی

منبع: (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۹۱)

با توجه به اینکه یکی از علل اصلی بروز پدیده حاشیه نشینی، مهاجرت از روستاها به شهرها و یا از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ و کلان شهرها بوده است، بررسی آمار جمعیت شهری و روستایی و نیز نرخ خالص مهاجرت استانها می تواند حدودی از وضعیت حاشیه نشینی در کشور را نشان دهد. نمودار شماره ۱ جمعیت شهری و روستایی کشور را نشان می دهد و حاکی از آن است که در سال ۱۳۷۵ تا سال ۱۳۹۵ جمعیت شهری از حدود ۳۵ میلیون نفر به ۶۰ میلیون نفر افزایش پیدا کرده است، این در حالی است که جمعیت روستایی کشور از حدوداً ۲۳ میلیون به ۲۰ میلیون نفر کاهش پیدا کرده است که نشان از مهاجرت جمعیت از روستاها به شهرهای کشور است.

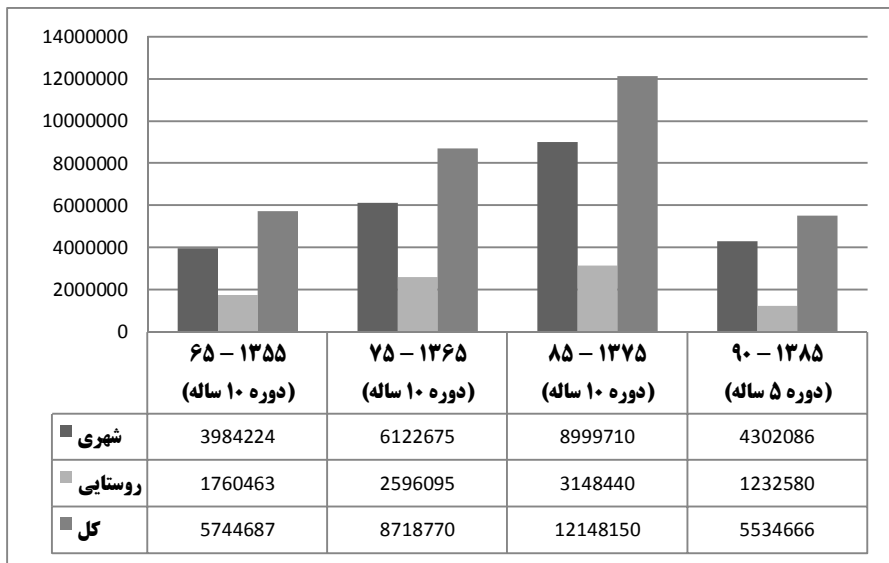
نمودار شماره (۱) - جمعیت شهری و روستایی کشور بر اساس سرشماری نفوس و مسکن به تفکیک مناطق شهری و روستایی و جنس (سال های ۱۳۹۵-۱۳۷۵) (ارقام به هزار نفر)

منبع: (نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مرکز آمار ایران، ۱۳۹۶)

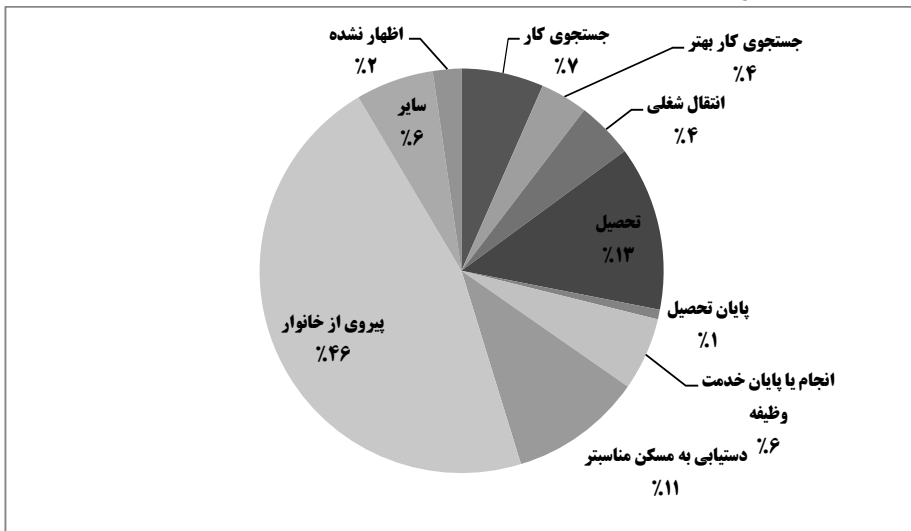
بررسی آمار مهاجرین داخلی کشور طی سالهای ۱۳۵۵-۱۳۹۰ در نمودار ۲ نشان می‌دهد، تعداد مهاجرین شهری و روستایی و کل مهاجرین کشور در سه دهه نخست افزایش پیدا کرده و در ۵ سال پایانی روند کاهش داشته است. پیش‌بینی می‌شود با اضافه شدن آمار سالهای ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ روند مهاجرین در سه دهه چهارم نیز افزایشی باشد که نشان از افزایش تعداد مهاجرین داخلی شهری و روستایی در ۴ دهه اول پس از انقلاب اسلامی است. بررسی علل مهاجرت این افراد نشان می‌دهد پیروی از خانوار (۴۶٪)، جستجوی کار و شغل بهتر (۱۱٪) و دستیابی به مسکن مناسب تر (۱۱٪) از جمله اصلی‌ترین دلایل مهاجرت مهاجرین داخلی است (نمودار ۳).

نمودار شماره (۲)- تعداد مهاجران بر حسب مبدأ و مقصد آخرین مهاجرت طی سال های ۱۳۵۵-۱۳۹۰

مأخذ: (مرکز آمار ایران، دفتر جمعیت، نیروی کار و سرشماری، ۱۳۹۶)

نمودار شماره (۳)- علت مهاجرت مهاجرین داخلی (۱۳۸۵-۱۳۹۰)

مأخذ: مرکز آمار ایران، مهاجران وارد شده طی ۵سال گذشته بر حسب استان محل اقامت قبلی و علت مهاجرت،

۳- پیشینه پژوهش

پژوهشها و تحقیقات مختلفی که در زمینه ی حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور انجام شده است و علل و پیامدهای حاشیه نشینی در آن مورد بررسی قرار گرفته است که در جدول شماره ۳ بصورت خلاصه نمایش داده شده است.

جدول شماره (۳)- علل و پیامدهای حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور

کلان شهر	پژوهشگران	علتها	نتایج و پیامدها
اهواز	(امیری و همکاران، ۱۳۸۹) (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵)	مهاجرتهای روستا-شهری که خود تحت تأثیر دافعه‌های اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی محل سکونت قبلی و جاذبه های اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی شهر بوده است.	- بافت چند قومیتی و ایجاد تنشها و تعارضها و نزاعهای پراکنده قومی - عدم برخورداری واحدهای مسکونی از حداقل تسهیلات و ضروریات زندگی - نرخ بیکاری بالا - قرار گرفتن بیش از ۸۵ درصد خانوارهای موردبررسی زیرخط فقر. - نارضایتی اجتماعی بالا از خدمات و تأسیسات زیربنایی در محله ها - مشارکت پایین اجتماعی - نرخ بالای آسیبهای اجتماعی
تهران	(غلامی، سیفی، ۱۳۹۲)؛ (کامرانی، سیف الهی، ۱۳۹۲) (قلی زاده، ۱۳۸۹)	مهاجرت، درآمد پایین ، اندازه خانواده آنها، گرانی غیرمتعارف زمین شهری در تهران ، فقدان امکانات رفاهی، آموزشی و فرهنگی، ارزانی زمین و اجاره منزل و وجود اعضای بیکار در خانواده	- احساس محرومیت نسبی - کارهای غیرقانونی و هنجارشکنی و نامنی - آسیب‌های اجتماعی بالا(از جمله بیکاری، اعتیاد و تکدی‌گری، فقر، نابرابری اجتماعی و طلاق)
یزد	(حیدری، نظریان، ۱۳۹۰)	تمرکز گروه های فقیر در نواحی فاقد امکانات و خدمات کافی و محلات ارزان قیمت شهری؛ ناشی از احساس محرومیت و فقر	- محرومیت از داشتن درآمد بالا - معیشت سخت - بیکاری و فشارهای اقتصادی، اجتماعی و روانی ناشی از آن، - رفتارهای بزهکارانه و ارتکاب جرایم اجتماعی
اصفهان	(ربانی، ربیعی، ۱۳۸۹).	تنوع قومی و چندپارگی بافت اجتماعی، فقر و بیکاری، سطح پایین سواد و تحصیلات، اشتغال به مشاغل سخت و درآمد و پایین بودن سطح بهداشت عمومی	- پایین بودن سطح اعتماد اجتماعی در محله، - ناامن دیدن محل و پایین بودن سطح روابط اجتماعی نزدیک و صمیمی، - چندپارگی بافت اجتماعی - آسیبهای اجتماعی (اعتیاد و قاچاق مواد مخدر، فحشاء و روابط نامشروع جنسی، دزدی و استعمال

کلان شهر	پژوهشگران	علتها	نتایج و پیامدها
			مشروبات الکلی و ساخت و سازهای غیرقانونی)
همدان	(نقدی، زارع، ۱۳۸۹)	<ul style="list-style-type: none"> - مهاجرین روستایی از داخل یا خارج استان - خانوارهای آسیب پذیر و یا فروپاشیده بر اثر فوت سرپرست یا اعتیاد - جمعیت روستاهای ادغام شده در بافت شهری - ورشکستگان اجتماع شهری مانند خانواده های فروپاشیده، معتادان 	<ul style="list-style-type: none"> - شاخصهای اقتصادی بسیار ناپایدار و متزلزل (بی ثباتی شغلی) - تکثر اجتماعی و فرهنگی - مسائل اجتماعی (نظیر وندالیسم، سرقت، فحشاء، جرایم) - کمبود امکانات آموزشی و کیفیت پایین مدارس و نبود و یا کمبود فضاهای فرهنگی - نرخ پایین مشارکت اجتماعی و مطالبه رفاهی و خدمات شهری به دلیل فرهنگ فقر،
کرمانشاه	(نقدی و زارع، ۱۳۹۱)	محدودینهای موجود در منطقه مبدأ (بیکاری، بی زمینی و مابقی بخاطر خشکسالی، کمبود امکانات، نزاعهای قومی و نامنی) و وجود کار، وجود بستگان و هم زبانی در منطقه مقصد	<ul style="list-style-type: none"> - نرخ بیکاری بالا و ناپایداری شغلی - تنوع مشاغل کارگری - برخورداری از آب و برق و گاز بسیار - نرخ آسیبهای اجتماعی بالا - آسفالت نبودن کوچه ها، بیکاری، عدم امنیت و وجود درگیری، فقر و بی پولی، کمبود امکانات رفاهی، اعتیاد و وجود زیاد معتاد و فروش مواد مخدر، جمعیت زیاد
کرمان	(رضایی، کمانداری، ۱۳۹۳)	مهاجرت از محیط های کوچک روستایی - شهری ناشی از جاذبه های اقتصادی شهر کرمان مانند دسترسی به شغل بهتر و افزایش درآمد) و دافعه های اقتصادی شهرها و روستاهای اطراف (درآمد کم و دسترسی به امکانات) و دافعه های اجتماعی - فرهنگی در محل سکونت قبلی (پایین بودن ارزش کار و فراهم نبودن زمینه برای پیشرفت)	<ul style="list-style-type: none"> - حاکم شدن فرهنگ فقر - بروز انواع ناهنجاری های شهری (اشتغال افراد حاشیه نشین در مشاغل کاذب)، - وجود ساخت و سازهای غیرمجاز، - افزایش جرم و جنایت، - وضعیت نامطلوب مسکن، بهداشتی و زیرساختی در سطح محله
زاهدان	(بریمانی، نصیری، ۱۳۸۳)	مهاجرین افغانی و مهاجرین روستایی	<ul style="list-style-type: none"> - اشتغال در بخش غیررسمی اقتصاد - عدم وجود نیروی کار متخصص - کم بودن ارتباطات اقتصادی میان شهر و ناحیه کریم آباد، - پایین بودن سطح درآمد و هزینه و پس انداز، - عدم شکل گیری خدمات زیربنایی شهری، - عدم دسترسی کافی به خدمات رفاهی شهری، - فقر و بیکاری

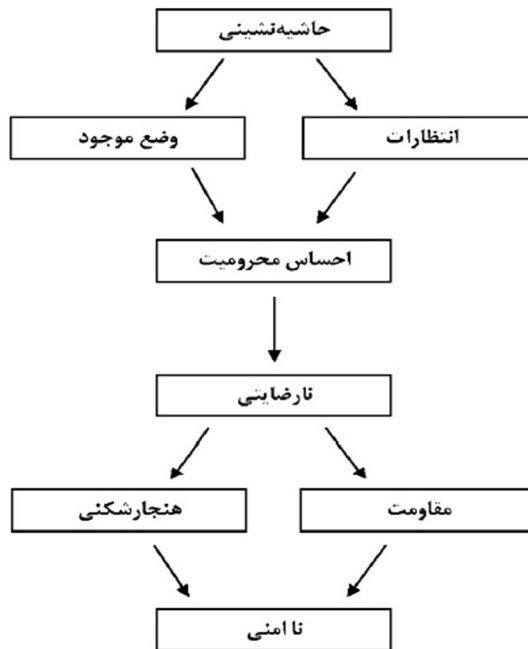
کلان شهر	پژوهشگران	علتها	نتایج و پیامدها
شیراز	(رضایی و همکاران، ۱۳۹۵)	وضع نابسامان معیشتی و کمبود تسهیلات زندگی از جمله دلایل اصلی مهاجرت به شیراز بوده است. مهم ترین اولویت در انتخاب شهر شیراز به عنوان مقصد مهاجرت، وجود فرصتهای شغلی بیشتر و درلمد بالاتر و امکانات و تسهیلات بیشتر، پایین بودن اجاره بها، ارزانی زمین و نزدیکی به اقوام آشنایان است.	<ul style="list-style-type: none"> - رشد جرائم و ناهنجاری های اجتماعی - تنوع فرهنگی و قومی، پایین بودن سطح فرهنگ ساکنین، - وجود بیکاری و پایین بودن سطح درآمد افراد موصوف - فرهنگ فقر و فقر فرهنگی - جمعیت جوان، زیاد و متراکم، - فقر و تزلزل شغلی، - کم سوادی و بی سوادی و ترک تحصیل، - کمبود امکانات تفریحی، - ضعف بهداشت، اعتیاد، فحشا، معاملات غیرقانونی، در حاشیه بودن، آشفتهگی و افسردگی و..
ارومیه	(مبارکی، اکبری، ۱۳۹۱)	دافعه مبدا مهاجرت(بیکاری، درآمد کم) و جاذبه مقصد مهاجرت(پایین بودن اجاره بهای مسکن، دستیابی به شغل بهتر، ارزانی زمین و خانه، درآمد بیشتر، امکانات آموزشی و رفاهی)	<ul style="list-style-type: none"> - اشتغال در مشاغل کاذب، - وجود ساخت و سازهای غیرمجاز، - افزایش جرم و جنایت، - اثرات نامطلوب فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، - آلودگی محیط زیست شهری
تبریز	(زنگ آبادی، مبارکی، ۱۳۹۱)	بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محطلهای شهری کوچک و روستاهای استان اشاره کرد که ناشی از عوامل اقتصادی(جاذبه های اقتصادی شهر تبریز و دافعه های اقتصادی شهرها و روستاهای اطراف) و دافعه های فرهنگی-اجتماعی در محل سکونت قبلی بوده است	<ul style="list-style-type: none"> - بروز انواع ناهنجاری های شهری - اشتغال افراد حاشیه نشین در مشاغل کاذب، - وجود ساخت و سازهای غیرمجاز، - افزایش جرم و جنایت، - اثرات نامطلوب فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، - آلودگی محیط زیست و غیره

منبع: یافته های مؤلف

آنچه از جمع بندی و بررسی علل و پیامدهای حاشیه نشینی در کلان شهرهای کشور از جدول فوق می توان بیان داشت، به شرح زیر است. بر اساس نمودار شماره ۶ پدیده حاشیه نشینی که خود هم علت و هم معلول فقر است، موجب می شود فرد میان انتظارات خود از وضع آرمانی زندگی و وضع موجود شکافی احساس نماید و این شکاف با مقایسه خود با دیگران (گروه های مرجع)

تشدید شده و موجب ایجاد احساس محرومیت در فرد می‌شود که این احساس محرومیت در درجه اول موجب تشدید فرهنگ فقر در آن مناطق شده و در درجات بعد موجب ایجاد نارضایتی اجتماعی شده و این نارضایتی خود را به صورت مقاومت و عدم تمکین در برابر قوانین و تخطی از آن‌ها و هنجارشکنی در قالب‌های مختلف نشان می‌دهد و این دو در نهایت موجب ایجاد ناامنی اقتصادی در جامعه خواهند شد.

نمودار شماره (۶) - اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی

منبع: (قلی زاده، ۱۳۸۹، ص ۳۵-۳۷)

از سوی دیگر در زمینه حاشیه نشینی در شهر مشهد نیز پژوهش‌های مختلفی انجام شده است که بصورت خلاصه به برخی از آنها پرداخته می‌شود:

پژوهشگران	عنوان پژوهش	نتایج و دستاوردها
(حاتمی نژاد و همکاران، ۱۳۹۱)	تحلیلی جغرافیایی پیرامون اثرگذاری کالبد مناطق شهری بر ایجاد جرم (نمونه موردی: سکونتگاههای غیررسمی مشهد)	نتایج نشان می دهد مناطق حاشیه ای بالاترین میزان جرم را دارند و علل آن را می توان ر عوامل کالبدی، جمعیتی و اجتماعی خاص این مناطق جستجو کرد.
(مهندسین مشاور پژوهش معماری و شهرسازی؛ ۱۳۸۷)	برنامه ساماندهی سکونتگاه های غیررسمی کلان شهر مشهد و اقدامات توانمندسازی اجتماعات آنها با تأکید بر بهسازی شهری	در این پژوهش ضمن بررسی ابعاد نظری حاشیه نشینی در شهر مشهد به برنامه هایی نظیر مشارکت مردمی و ظرفیت سازی و افزایش قدرت نهادهای محلی در تصمیم گیری، برنامه ریزی تقاضا محور بجای عرضه محور، برنامه ریزی در جهت توسعه پایدار شهری و کاهش فقر و ایجاد تعادل های منطقه ای برای ساماندهی سکونتگاه های غیررسمی در شهر مشهد تأکید شده است.
(پیری و همکاران، ۱۳۹۱)	امکان سنجی بکارگیری رهیافتهای توانمندسازی در ساماندهی سکونتگاههای غیررسمی ناحیه گلشهر مشهد	نتایج نشانی دهد این رهیافت با تأکید بر قابلیت ها و توانایی های ساکنان، ضمن حفظ کرامت انسانی حاشیه نشینان بهتر از سایر راهبردها در بهسازی و ساماندهی محیطی اثرگذار است.
(محمودزاده، ۱۳۸۴)	بررسی مسائل امنیتی و اجتماعی ناشی از حاشیه نشینی در مشهد در سال ۱۳۸۴	بر اساس یافته های این پژوهش مهمترین مسائل و مشکلات حاشیه نشینی را عدم توجه به مسائل عقیدتی و مذهبی، بالا بودن جرایم و ناامنی و مشکلات و مسائل اقتصادی و معیشتی و بیکاری بوده است.
(امیرفرخانی، رهنما و آقاچانی؛ ۱۳۹۱)	اولویت بندی نیاز به خدمات بهداشتی درمانی محلات حاشیه نشینی شهر مشهد بر اساس سیستم پشتیبانی فضایی چندمعیاره	ارزیابی شاخصهای بهداشتی درمانی در این مناطق حاکی از وضعیت بسیار نامطلوب آن است. لذا جهت ارتقای شرایط بهداشتی درمانی محلات ضرورت اتخاذ رویکردهای کوتاه مدت و میان مدت ضروری است.

بررسی پیشینه پژوهش در زمینه حاشیه نشینی در شهر مشهد نشان می دهد که پژوهش مستقلی که با روش کمی و آماری به بررسی علل و پیامدها و راهکارهای حل مسئله حاشیه نشینی در شهر مشهد پرداخته باشد، انجام نشده است. لذا این پژوهش با روش کمی و پژوهش آماری به علل و پیامدهای حاشیه نشینی در کلان شهر مشهد پرداخته است.

۴- بررسی موردی: حاشیه نشینی در شهر مشهد

مشهد پس از تهران بزرگترین کلانشهر کشور بوده و رشد سریع شهرنشینی را در چند سال گذشته تجربه کرده است. بخش عمده رشد این رشد به حاشیه شهر اختصاص دارد. این الگوی

سکونت (اسکان غیررسمی) بخش عظیمی از ساکنان بی بضاعت شهری را در خود جای داده است (مهندسين مشاور پژوهش معماری و شهرسازی؛ ۱۳۸۷، ص ۲). تاریخچه شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر مشهد را می‌توان در مقاطع تاریخی مختلف به شرح زیر دسته‌بندی و بررسی نمود:

۱- **مقطع زمانی قبل از ۱۳۰۰ شمسی:** تا این زمان افراد حاشیه‌نشین در حاشیه شهر مخصوصاً شمال و شرق مشهد سکنی گزیده بودند و این شاید بخاطر وجود روستاهای بی شماری باشد که در این قسمت‌ها قرار داشتند؛ به این معنی که اکثر دهات و روستاهای مشهد در کناره رودخانه کشف رود مستقر بودند.

۲- **مقطع زمانی سال ۱۳۰۰ الی ۱۳۲۰ شمسی:** مشهد از زمان صفویه تا اواخر دوره قاجار تغییر بارزی ننموده و شکل دیرینه خود را در قالب برج و بارو حفظ کرده بود. در این زمان سیمای تازه‌ای یافته و با احداث خیابان‌ها و بوجود آمدن ساختمان‌های جدید، شکل قدیمی و فرسوده شهر به طور محسوسی دگرگون گشت. در همین دوره بود که برای اولین بار حدود ۲۰۰ تا ۳۰۰ نفر از زابلی‌ها بعنوان مهاجر به مشهد آمدند و در حوالی پشت دروازه قوچان به حاشیه‌نشینی پرداختند (حاتمی نژاد، زمردیان، ۱۳۸۱).

۳- **مقطع زمانی بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷:** شروع حرکت‌های مهاجرتی و آغاز توسعه شهرنشینی معاصر ایران مقارن سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ است. در این دوره بر اثر نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی، اقتصاد ایران دست‌خوش رکود شده و طرح‌های نوسازی و توسعه نیز متوقف می‌شود و روند تحولات اقتصادی و عمرانی کشور از ادامه باز می‌ماند. مهاجرت روستایی در این دوره الزاماً به سوی شهرها نبود، بلکه از روستایی به روستای دیگر بود. از سال ۱۳۳۲ با اجرای برنامه‌ها و طرح‌های عمرانی دوباره روند نوسازی در شهرها پا گرفت و به اتکای درآمد نفت طرح‌های زیربنایی شهری و توسعه صنعتی به اجرا درآمد. در این مرحله رشد سریع و سرسام‌آور مشهد به حد بالایی رسید و سبب شد که حاشیه‌ها از محل خود به حاشیه بیرونی شهر رانده شوند و این باعث تشدید حاشیه‌نشینی گردید. در سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ علاوه بر گسترش شهر به سوی شرق و شمال شرقی که کوره‌های آجرپزی را به محلات شهری تبدیل نمود، تعدادی از آبادی‌ها نیز در بافت پیوسته شهر ادغام شد. مجموعه این دو گروه از آبادی‌ها و کارگاه‌ها که در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ در بافت پیوسته شهر قرار گرفتند از ۹ آبادی تجاوز نمی‌کرد.

۴- مقطع زمانی سال ۱۳۵۷ تا کنون: با پیروزی انقلاب اسلامی به علت عدم نظارت مداوم و مستحکم بر اراضی شهری همچنین با شروع جنگ تحمیلی و ورود مهاجران افغانی به مشهد، حاشیه نشینی به گونه شدیدی گسترش یافت.

جدول شماره (۴)- تعداد جمعیت حاشیه نشین شهر مشهد (۱۳۴۵-۱۳۹۰)

سال	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
جمعیت	۴۶۲۶۲	۷۴۸۹۴	۱۴۸۹۵۸	۴۷۸۹۹۴	۹۱۳۰۰۰	۱۱۸۳۴۸۵

جدول ۴ تعداد جمعیت حاشیه شهر مشهد را در سال های ۱۳۴۵-۱۳۹۰ نشان می دهد. همانگونه که جدول نشان می دهد جمعیت حاشیه شهر مشهد در فاصله سال های ۴۵ تا ۵۵ تقریباً دوبرابر شده است. این امر برای دوره بعد یعنی سال های ۵۵ تا ۶۵ نیز مصداق دارد. لیکن در فاصله سال های ۶۵ تا ۷۵ جمعیت تقریباً سه برابر می شود (عباسی، ۱۳۸۶، ص ۳۶). ارقام به خوبی گواه بر این واقعیت است که نقطه عطف حاشیه نشینی در کلان شهر مشهد به دهه ۶۵-۷۵ بازمی گردد. گفتنی است حاشیه نشینی در طول دوره ۱۰ ساله ۷۵-۸۵ تقریباً دوبرابر شده است (رضوی کیا، ۱۳۹۵، ص ۱۶-۱۷). طرح سرشماری از حاشیه نشینان برای اولین بار در مشهد در خرداد ماه ۹۳ انجام شد که در این طرح ۸۰ درصد خانوارهای حاشیه نشین اطلاعاتشان را به مأموران سرشماری ارائه دادند و ۲۰ درصد خانوارها در نتایج این طرح غائب اعلام شدند. علت ثبت نشدن اطلاعات این افراد را مسئولان مرکز بهداشت خراسان رضوی که مجری طرح سرشماری بودند، تابعیت بیگانه و عمدتاً افغانی این ساکنان دانستند و یا امتناع افراد و حضور نداشتن آنها در منزل برای پاسخگویی عنوان کردند. در نهایت نیمه مرداد ۱۳۹۳ اولین آمار رسمی از حاشیه نشینان مشهد، یک میلیون و ۳۰ هزار نفر اعلام شد (رضوی کیا، ۱۳۹۵، ص ۴۴-۴۵). بنابراین در حال حاضر یک سوم جمعیت شهر مشهد حاشیه نشین هستند.

بر اساس آمار موجود رشد سالانه جمعیت استان در دهه ۱۳۷۵-۸۵ به ۱.۷۱ درصد افزایش یافته است. نرخ رشد متوسط جمعیت در این دوره در نقاط شهری از ۲.۷۷ به ۲.۸۳ درصد افزایش یافته، در حالی که نرخ رشد جمعیت روستایی استان تغییر نیافته و همچنان با رقم ۰.۳۰- ثابت مانده است. ارقام مذکور گویای نرخ بالای مهاجرت روستائیان به شهرها و تبع آن افزایش حاشیه نشینی بویژه در کلانشهرها و شهرهای بزرگ استان می باشد. شهر مشهد در این استان نمونه ای

از این دست است. این شهر با جمعیت ۲.۷ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ مهمترین شهر حاشیه نشین کشور پس از تهران محسوب می شود. این محلات که طی سالهای اخیر شکل گرفته و توسعه یافته اند، از نظر دسترسی به خدمات اساسی با مشکل مواجهند. بر اساس مطالعات انجام شده در شهر مشهد ۸ پهنه عمده به عنوان سکونتگاه حاشیه نشین شناخته شده اند که شامل التیمور، قلعه ساختمان، گلشهر، خواجه ربیع، دروی، جاده قدیم قوچان، سیدی و سپس آباد می باشد (مهندسین مشاور پژوهش معماری، ۱۳۸۷، ص ۱۶۷).

مطالعات انجام شده نشان می دهد که در حال حاضر عوامل مؤثر بر شکل گیری محلات فقیرنشین در مشهد عبارتند از: ۱- تصرف غیرمجاز اراضی حریم شهر بوسیله حاشیه نشینان که با افزایش جمعیت به هسته های جمعیتی اطراف شهر تبدیل می شوند. ۲- تبدیل و ادغام تدریجی سکونتگاه های روستایی واقع در پیراون شهر به محدوده های حاشیه شهری (طالشی، امیرفخریان، ۱۳۹۰، ص ۱۰۶). به طور کلی شاید بتوان ساکنین این مناطق را به دسته های کلی زیر دسته بندی نمود: مهاجرین روستایی (به علت خشک سالی، مشکلات مالی، عدم توسعه روستاها، پیوستگی و نزدیکی به شهر و...)؛ مهاجرین شهری از درون مشهد یا از سایر شهرها (به علت مسائل مالی، بیکاری، فقر، امنیت و...) و مهاجرین خارجی (به علت مشکلات موجود در کشور خود، نظیر مهاجرین افغانی). وجود اعتیاد، فساد، زورگیری، سهم قابل توجه مجرمین شهری از این مناطق، رشد فرقه های انحرافی مذهبی، ترکیب جمعیتی ناهمگون و شکاف های قومیتی و... از معضلات شایع اجتماعی در این مناطق است. درصد جرم در مناطق دارای بافت ناکارآمد و حاشیه ای نسبت به کل مشهد، در جرائم سرقت، مواد مخدر و اعتیاد رتبه اول را دارد.

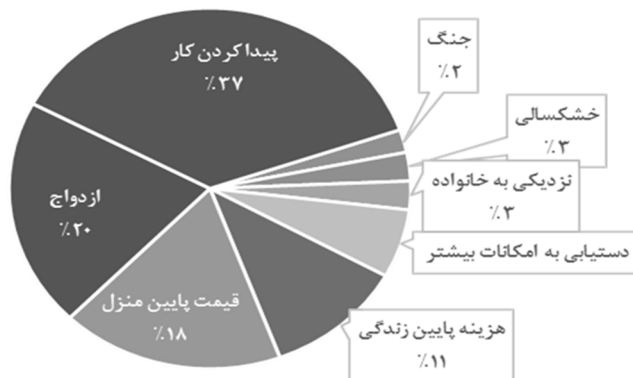
پیامدها و تبعات حاشیه نشینی در شهر مشهد را می توان به شرح زیر بیان نمود (حاتمی نژاد، ۱۳۹۱): سکونت دهکهای پایین درآمدی، ارزش نسبی پایین زمین و مسکن، عدم تمایل به بهبود بخشیدن وضعیت مسکن به دلیل فقر و نداشتن مالکیت قانونی، عدم سرمایه گذاری بخش خصوصی در این گونه سکونتگاهها، رواج اقتصاد غیر رسمی، فقدان تمکین مالی برای پرداخت هزینه خدمات شهری ناهنجاری اجتماعی بسیار بالا و شرایط مستعد برای بزهکاری محیط زیست نازل، ناپایدار و فاقد بهداشت، فقدان یا کمبود شدید فضاهای خدماتی و عمومی، ترکیب جمعیتی ناهمگون و شکاف های قومیتی.

۵- روش پژوهش: پژوهش حاضر بر حسب نوع داده های مورد استفاده، کمی؛ بر اساس نتیجه، پژوهشی توسعه ای و بر اساس مدت زمان گردآوری داده ها، مقطعی محسوب می شود. جامعه آماری پژوهش، جمعیت حاشیه نشین شهر مشهد در مناطق ۱۲ گانه آن بوده است که از این میان ۴۰۰ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده اند. روش نمونه گیری، خوشه ای چندمرحله ای و ابزار تحقیق نیز پرسشنامه محقق ساخته بوده است. حصول درک کامل از مسائل حاشیه شهر مشهد، مستلزم گفتگوی نظامند با ساکنین آن و تحلیل آنهاست. در همین راستا در این پژوهش با انجام یک پژوهش میدانی علل و پیامدهای حاشیه نشینی در شهر مشهد را مورد بررسی قرار داده است. نتایج این پژوهش از آنجا که مبتنی بر نمونه گیری و گفتگو با حدود ۴۰۰ نفر از ساکنین حاشیه شهر مشهد، بر پایه استدلالهای آماری بوده است، قابل تعمیم به تمام ساکنین حاشیه است. بیش از نیمی از شرکت کنندگان در این پژوهش را مردان تشکیل می دهند و میانگین سن پاسخگویان ۳۸.۳ سال است. میزان تحصیلات ۳۰٪ از پاسخگویان در حد ابتدایی و کمتر از آن و ۳۰٪ ایشان در حد متوسطه است. هم چنین شایان توجه است که میانگین مدت اقامت آنها در سکونتگاههای حاشیه شهر ۱۷.۲ سال است. در زیر به مرور اجمالی نتایج حاصل از می پردازیم:

۶- یافته ها

۶-۱. **دلایل مهاجرت به حاشیه شهر:** در بررسی دلایل مهاجرت به حاشیه شهر موارد زیر بر اساس گفته های پاسخگویان به دست آمده است:

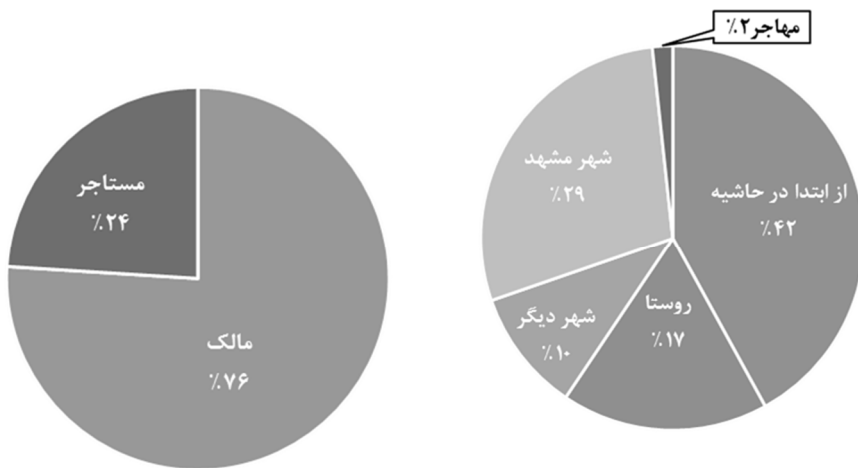
نمودار (۷)- دلایل ایجاد حاشیه نشینی در شهر مشهد

همانطور که ملاحظه می شود مسائل معیشتی از جمله پیدا کردن کار، قیمت پایین منزل و هزینه پایین زندگی از جمله دلایل اصلی مهاجرت به حاشیه شهر مشهد بوده است که حدوداً ۵۵ درصد پاسخگویان به آن اشاره کرده اند. مسئله ازدواج نیز از مسائلی است که شاید بتوان گفت مرتبط با مسائل معیشتی و اقتصادی است و مهاجرت به حاشیه شهر ضمن کاهش هزینه های زندگی، اقدام به ازدواج را تسهیل می نماید.

یکی از مسائلی که در زمینه علت مهاجرت به حاشیه شهر مطرح گردید، قیمت پایین منزل بوده است که ۱۸ درصد پاسخگویان به آن اشاره کرده اند. بررسی نوع سکونتگاه های قبلی و مالکیت منزل مسکونی فعلی نیز این علت را تأیید می نماید. بگونه ای که ۷۶٪ از افراد ساکن در حاشیه شهر مالک منازل مسکونی خود هستند و اکثراً از ابتدا در حاشیه شهر زندگی می کردند و یا از شهر مشهد به حاشیه شهر مهاجرت کرده اند.

نمودار شماره (۸) - نوع سکونت گاه های قبلی نمودار شماره (۹) - نوع مالکیت منزل مسکونی

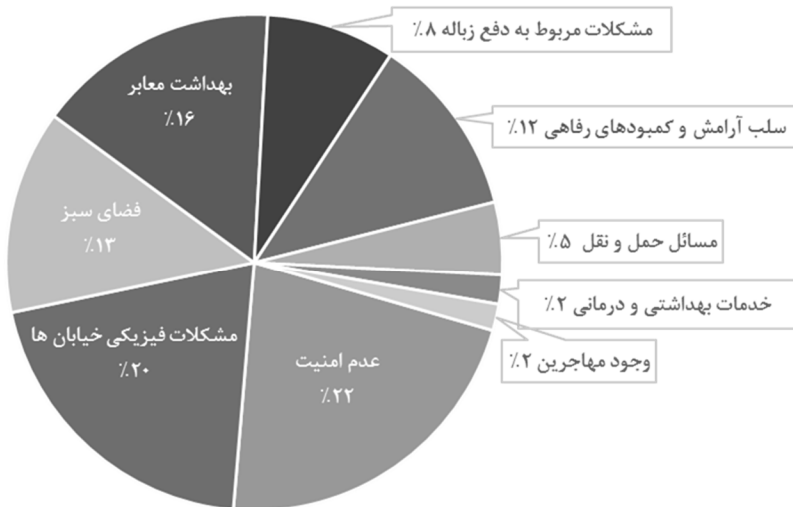

۶-۲- مسائل و پیامدهای حاشیه نشینی در شهر مشهد

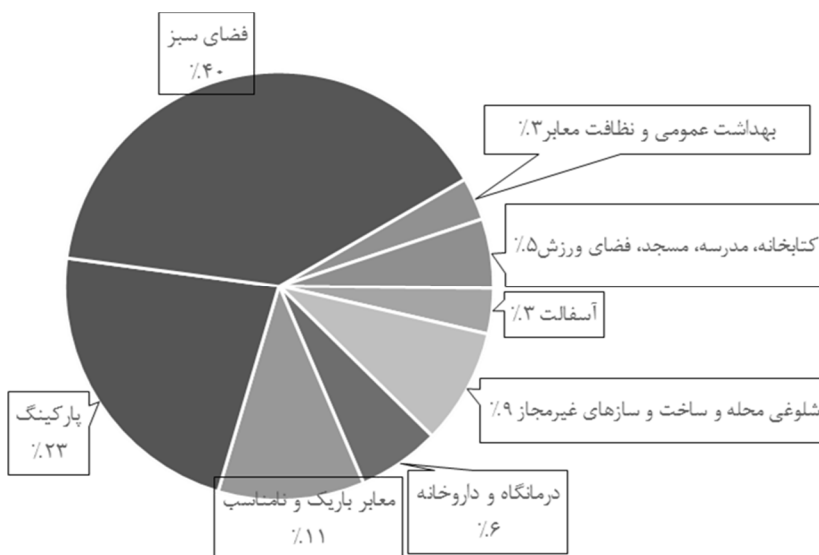
در این قسمت مهمترین مسائل مشکلات حاشیه نشینی در شهر مشهد مورد بررسی قرار گرفته است. همانطور که از دو نمودار زیر بر می آید، جدی ترین مسئله از نگاه ساکنین در حاشیه شهر،

به مسائل امنیتی است. این مسائل شامل حضور کمرنگ نیروی انتظامی، فراوان بودن نزاع جمعی، خشونت خیابانی، زورگیری و سرقت، وجود اراذل و اوباش، فروش مواد مخدر و تجمع معتادین می شود. هم چنین باید گفت مقوله «سلب آرامش و کمبودهای رفاهی» علاوه بر فقدان امکانات فیزیکی نظیر کتابخانه، مدرسه، پل عابر پیاده و امثال آن، شامل مواردی مانند آلودگی های ناشی از کارخانه، پارک کردن خودروهای سنگین، وجود سگ های ولگرد، سر و صدا در محله، سد معبر، وجود مشاغل مزاحم متعدد، رفت و آمد زیاد و پرخطر موتورسواران و ازدیاد جمعیت و شلوغی محله می شود. این امر باعث می شود که مجموعه پیچیده و درهم تنیده ای از مسائل گریبانگیر ساکنین این مناطق شده و حضور همزمان این مسائل منجر به تشدید هر کدام از آنها نیز شود.

نمودار شماره (۱۰) - مهمترین مسائل حاشیه شهر مشهد از نگاه ساکنین

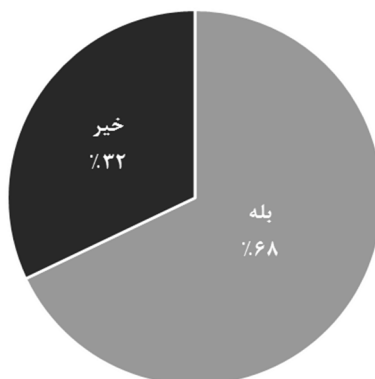
نمودار شماره (۱۱) - مهم ترین مسائل حاشیه شهر مشهد از حیث امکانات فیزیکی

اما در کنار این مسائل، ساخت و سازهای غیراصولی نیز یکی دیگر از مسائل حاشیه شهر است؛ مسئله‌ای که کمتر از سایر مسائل در نظر ساکنان این مناطق جلوه می‌کند؛ با این حال به اذعان کارشناسان امر، یکی از مسائل مهم در حاشیه شهر است.

نمودار شماره (۱۲) - میزان استحکام منازل در حاشیه شهر

به نظر تان خانه ای که در آن ساکن هستید، به قدر کافی مستحکم است؟

میزان رضایتمندی از خدمات ارائه شده در حاشیه شهر نیز یکی دیگر از بخش‌های پژوهش حاشیه شهر بوده است که نتایج آن به طور خلاصه ارائه می‌گردد. البته نباید فراموش کرد که میزان نسبتاً بالای رضایتمندی از خدمات در بیشتر موارد، لزوماً به معنا خدمات رسانی مؤثر در این حوزه‌ها نیست؛ چرا که اغلب این موارد در سوالات پیشین به صورت یکی از مشکلات و مسائل مهم موجود در محلات حاشیه شناخته شده است. باید گفت که این میزان از رضایت بیشتر متأثر از توقع کم ساکنین این مناطق شهر از میزان خدمت‌رسانی توسط دستگاه‌های مختلف است.

نمودار شماره (۱۳) - میزان رضایت از خدمت رسانی در حاشیه شهر

جدول شماره (۵) - میزان رضایت از خدمات رسانی در حاشیه شهر

	راضی	ناراضی
وضعیت گاز	۸۹.۳۴	۳.۶
وضعیت تلفن	۸۸.۷۹	۵.۴
وضعیت برق	۸۳.۵۸	۱۱.۱۴
وضعیت آب	۷۰	۱۷.۸۷
سیستم جمع آوری زباله	۶۲.۵۴	۲۳.۹۲
رفت و روب خیابان ها	۶۱.۸۹	۲۳.۵۰
دسترسی به مراکز درمانی	۶۰.۹۸	۲۱.۶۸
کیفیت خدمات درمانی	۴۹.۵۷	۳۴.۴۹
امنیت	۴۲.۸۲	۳۹.۰۸
خدمات اجتماعی و ورزشی	۲۸.۹۶	۵۷.۹۱

۳-۶- حل مسائل و مشکلات حاشیه نشینی در شهر مشهد

نکته قابل توجه تمایل نسبتاً بالای ساکنین برای همکاری در اجرای طرح‌هایی است که منجر به بهبود شرایط زندگی در حاشیه شهر شود:

نمودار شماره (۱۵) - آمادگی برای جابجایی

نمودار شماره (۱۴) - آمادگی برای مشارکت در طرح‌های تجمیع

با توجه به اینکه انگیزه خانه‌دار شدن، یکی از انگیزه‌های جدی در مهاجرت به حاشیه شهر مشهد است (خاصه در میان افرادی که از محلات میانی شهر به حاشیه شهر مهاجرت می‌کنند) و بیش از سه چهارم ساکنین، مالک منازل خود هستند، این حد از آمادگی برای جابجایی یا همکاری در قالب تجمیع به صورت مجتمع‌های مسکونی می‌تواند قابل توجه و برنامه‌ریزی باشد. در این بین یکی از نقاط عزیمت مناسب برای شروع اقدامات اصلاحی در سکونت‌گاه‌های غیررسمی مشهد،

تشویق و ترغیب ساکنین به سنددار کردن زمین‌ها و منازلشان است. نتایج پژوهش در این زمینه نشان می‌دهد که حدود یک سوم ساکنین تمایلی به این کار ندارد:

نمودار شماره (۱۶) - تمایل به گرفتن سند برای منزل مسکونی

یکی از دلایل اصلی عدم تمایل ساکنین به سنددار کردن منازل، هزینه بالای سند گرفتن است که حدوداً ۸۰ درصد ساکنین به آن اشاره کرده‌اند. وقفی بودن زمینها، سخت‌گیری شهرداری نیز از جمله مهمترین دلایل عدم تمایل سنددار شدن است. مقولات سایر شامل موارد زیر می‌شود: ترس از قطع شدن یارانه‌ها، سند داشتن فایده‌ای ندارد، رشوه خواری‌های مهندس ناظر، ترس از مالیات، چون بافت فرسوده است شهرداری سند نمی‌دهد، خرید شراکتی منزل، مهاجر بودن، مساحت زمین از مقدار مصوب کمتر است، عدم آگاهی.

نمودار شماره (۱۷) - دلایل عدم تمایل ساکنین به سند گرفتن

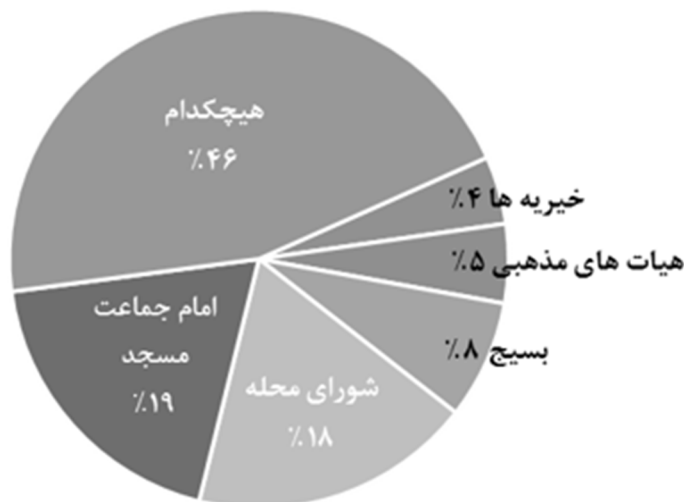
در پایان باید گفت که جلب اعتماد ساکنین برای هرگونه اقدام مشارکتی در جهت بهبود شرایط حاشیه شهر، در گروی پیش قدمی معتمدین محلات حاشیه است. بر اساس نتایج تحقیق، ائمه جماعات مساجد می‌توانند مؤثرترین این افراد باشند؛ با این حال نباید فراموش کرد که میزان بی-اعتمادی به دستگاه‌های مسئول در این زمینه بسیار زیاد است. در این زمینه حدوداً ۷۴ درصد افراد معتقدند دستگاه‌های مسئول کار خود را به درستی انجام نداده‌اند.

نمودار شماره (۱۸) - میزان رضایت از عملکرد دستگاه‌های مسئول

از ساکنین پرسیده شده است که کدام یک از موارد زیر در حل مشکلات محله می‌توانند مؤثرتر باشند. اکثریت افراد معتقدند هیچکدام از نهادهای مذکور توانایی حل مشکلات محله را ندارند. اما در اولویتهای بعد امام جماعت مسجدف شورای محله و بسیج جزء نهادهای مورد اعتماد برای حل مشکلات ساکنین برشمرده شده است که می‌توان در طرحهای مربوط به حل مسئله حاشیه نشینی این مسئله را نیز مورد توجه قرار داد:

نمودار شماره (۱۹) - توانایی حل مسائل و مشکلات محله

۷- بحث

در یک جمع بندی کلی می توان گفت مهم ترین عاملی که در رابطه با شکل گیری حاشیه نشینی مدنظر اکثر صاحب نظران می باشد، مهاجرت از محیط های شهری کوچک و روستایی و ایجاد مناطق حاشیه نشین می باشد. بر اساس این دیدگاه، دافعه و جاذبه های مبدأ و مقصد مهاجرت، موجب مهاجرت به مناطق حاشیه نشین می شود. پدیده حاشیه نشینی که خود هم علت و هم معلول فقر است، موجب می شود فرد میان انتظارات خود از وضع آرمانی زندگی و وضع موجود شکافی احساس نماید و این شکاف با مقایسه خود با دیگران (گروه های مرجع) تشدید شده و موجب ایجاد احساس محرومیت در فرد می شود که این احساس محرومیت در درجه اول موجب تشدید فرهنگ فقر در آن مناطق شده و در درجات بعد موجب ایجاد نارضایتی اجتماعی شده و این نارضایتی خود را به صورت مقاومت و عدم تمکین در برابر قوانین و تخطی از آنها و هنجارشکنی در قالب های مختلف نشان می دهد و این دو در نهایت موجب ایجاد ناامنی اقتصادی در جامعه خواهند شد.

نتیجه‌گیری

۱. نتایج پژوهش حاضر در زمینه پیمایش حاشیه نشینی در شهر مشهد حاکی از آن است که از دلایل عمده مهاجرت به حاشیه شهر مسائل معیشتی از جمله پیدا کردن کار، قیمت پایین منزل و هزینه پایین زندگی و همچنین مسئله ازدواج بوده است.
۲. جدی‌ترین مسائل از نگاه ساکنین در حاشیه شهر مسائل امنیتی، مقوله سلب آرامش و کمبودهای رفاهی، ساخت و سازهای غیراصولی و فقدان امکانات فیزیکی است که باعث شده است مجموعه پیچیده و درهم‌تنیده‌ای از مسائل گریبانگیر ساکنین این مناطق شده و حضور همزمان این مسائل منجر به تشدید هر کدام از آنها نیز شود.
۳. از سوی دیگر با توجه به اینکه انگیزه خانه‌دار شدن، یکی از انگیزه‌های جدی در مهاجرت به حاشیه شهر مشهد است (خاصه در میان افرادی که از محلات میانی شهر به حاشیه شهر مهاجرت می‌کنند) و بیش از سه چهارم ساکنین، مالک منازل خود هستند، این حد از آمادگی برای جابه‌جایی یا همکاری در قالب تجمیع به صورت مجتمع‌های مسکونی می‌تواند قابل توجه و برنامه‌ریزی باشد.
۴. در این بین یکی از نقاط عزیمت مناسب برای شروع اقدامات اصلاحی در سکونت‌گاه‌های غیررسمی مشهد، تشویق و ترغیب ساکنین به سنددار کردن زمین‌ها و منازلشان است. نتایج پژوهش در این زمینه نشان می‌دهد که حدود یک سوم ساکنین تمایلی به این کار ندارد. یکی از دلایل اصلی عدم تمایل ساکنین به سنددار کردن منازل، هزینه بالای سند گرفتن است که حدوداً ۸۰ درصد ساکنین به آن اشاره کرده‌اند.
۵. جلب اعتماد ساکنین برای هرگونه اقدام مشارکتی در جهت بهبود شرایط حاشیه شهر، در گروی پیش قدمی معتمدین محلات حاشیه است. بر اساس نتایج تحقیق، ائمه جماعات مساجد می‌توانند مؤثرترین این افراد باشند؛ با این حال نباید فراموش کرد که میزان بی‌اعتمادی به دستگاه‌های مسئول در این زمینه بسیار زیاد است. در این زمینه حدوداً ۷۴ درصد افراد معتقدند دستگاه‌های مسئول کار خود را به درستی انجام نداده‌اند.

منابع

- مهندسین مشاور پژوهش معماری و شهرسازی؛ ۱۳۸۷ بر نامه ساماندهی سکونتگاه های غیررسمی کلان شهر مشهد و اقدامات توانمندسازی اجتماعات آنها با تأکید بر بهسازی شهری، وزارت مسکن و شهرسازی.
- زیاری، سالاروندیان و... (۱۳۹۲)؛ بررسی و تحلیل تطبیقی تفاوت های سکونتگاه های غیررسمی شیراز؛ فصلنامه آمایش محیط
- سایت مرکز آمار ایران
- ربانی، رسول، وارثی، حمیدرضا، عربی، فروغ السادات، حسینی، محمدرضا، "بررسی عوامل مؤثر بر شکل گیری مسئله حاشیه نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز، مجله جغرافیا و توسعه، بهار و تابستان ۱۳۸۵
- امیری، آزاده، استلاجی، علیرضا، رستمی پایدار، قدرت الله، حاشیه نشینی چالشی فراروی توسعه پایدار شهری (با تأکید بر کلان شهر اهواز)، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا، ۱۳۸۹.
- بیات، بهرام، تحلیل آسیبها و جرایم مناطق حاشیه نشینی شهر تهران، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات امنیت اجتماعی، شماره ۴۳، پاییز ۹۴.
- غلامی، روح الله، سیفی، کفشگری، محسن، شهبازی، نجفعلی، عوامل اقتصادی و اجتماعی حاشیه نشینی در ایران (مطالعه موردی کلانشهر تهران، فصلنامه آفاق امنیت، سال پنجم، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۲.
- امیری، مجتبی، پورموسوی، سید موسی، صادقی، منصوره، مطالعه آسیبهای اجتماعی ناشی از حاشیه نشینی در منطقه ۱۹ شهرداری تهران از دیدگاه مدیران شهری، فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری، شماره پنجم، زمستان ۱۳۹۲.
- کامرانی، زهرا، سیف الهی، سیف اله، شکل گیری و گسترش پدیده حاشیه نشینی نوین در کلان شهر تهران از انقلاب اسلامی تا کنون، مجله مطالعات جامعه شناسی، سال پنجم، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۲.
- صالحی امیری، سیدرضا، خدائی، زهرا، ویژگی ها و پیامدهای اسکان غیررسمی و حاشیه نشینی شهری، نمونه موردی: کلان شهر تهران، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۹.
- لادن؛ علیرضا، رزقی شیرسوار، هادی، دلایل حاشیه نشینی در کلان شهر تهران، فصلنامه مطالعات مدیریت شهری، سال اول، پیش شماره سوم، زمستان ۱۳۸۸.
- زکیخانی، محمد صادق، پیامدهای توسعه نامتوازن، مطالعه موردی حاشیه نشینی در خط چهارم حصار شهر کرج، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال نهم، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۲.

- نوشهر، مهری حیدری، نظریان، اصغر، بررسی عوامل مؤثر بر حاشیه نشینی و بازتابهای آن، با تأکید بر کاربری خدمات شهری (مورد: شهر یزد)، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال هشتم، شماره ۳۱، پاییز ۱۳۹۰.
- ربانی، رسول، ربیعی، کامران، حاشیه نشینی و فضای شهری: بازتولید اجتماع غریبه ها، مطالعه موردی: محله ی عربهای ملک شهر اصفهان، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۹.
- نقدی، اسداله، زارع، صادق، حاشیه نشینی به مثابه آپاندیست شهری (مورد مطالعه: جعفرآباد-کرمانشاه)، فصلنامه علمی، تخصصی برنامه ریزی منطقه ای، سال دوم، شماره ۵، بهار ۱۳۹۱.
- نقدی، اسداله، زارع، صادق، جهان چهارم ایرانی- سیمای زیست حاشیه ای و مسائل شهری در همدان و برخی راه چاره ها، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۹.
- امیرفخریان، رهنما و آقاجانی (۱۳۹۱)؛ اولویت بندی نیاز به خدمات بهداشتی درمانی محلات حاشیه نشین شهر مشهد؛ مجله آمایش جغرافیایی فضا.
- حاتمی نژاد. حسین، حاتمی نژاد. حجت و... (پاییز ۱۳۹۱)؛ تحلیلی جغرافیایی پیرامون اثرگذاری کالبد مناطق شهری بر ایجاد جرم، نمونه موردی : سکونتگاه های غیررسمی مشهد. فصلنامه علمی پژوهشی برنامه ریزی منطقه ای
- رضایی، محمدرضا، کمانداری، محسن، بررسی و تحلیل علل شکل گیری حاشیه نشینی در شهر کرمان، نمونه مورد مطالعه: محلات سیدی و امام حسن، فصلنامه علمی- پژوهشی برنامه ریزی فضایی (جغرافیا)، سال چهارم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۳.
- ابراهیم زاده، عیسی، بریمانی، فرامرز، نصیری، یوسف، حاشیه نشینی؛ ناهنجاری های شهری و راهکارهای تعدیل آن (مورد شناسی: کریم آباد زاهدان)، محله جغرافیا و توسعه، بهار و تابستان ۱۳۸۳.
- رضائی، میثم، بلاغی، رسول، شمس الدینی، علی، شاعر، فاطمه، ماندنی، سعید، ارزیابی و تحلیل ابعاد اجتماعی حاشیه نشینی در کلان شهرها (مطالعه موردی: محلات حاشیه نشین شهر شیراز)، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال سیزدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۳۹۵.
- مبارکی، امید، بررسی عوامل مؤثر بر شکل گیری حاشیه نشینی در شهر ارومیه، فصلنامه جمعیت، شماره ۸۹-۹۰،
- قلی زاده، سید ابراهیم، حاشیه نشینی و امنیت کلان شهر تهران، فصلنامه آفاق امنیت، سال سوم، شماره هشتم، پاییز ۱۳۸۹.

- درویشی، یوسف، حاشیه نشینی و نقش آن در بروز و گسترش مواد مخدر و اعتیاد، پژوهشهای جغرافیای انسانی، دوره ۴۶، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳.
- زندگی آبادی، علی، مبارکی، امید، بررسی عوامل مؤثر بر شکل گیری حاشیه نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن (مطالعه موردی: محلات احمد آباد، کوی بهشتی، خلیل آباد)، مجله جغرافیا و برنامه ریزی محیطی، سال ۲۳، پیاپی ۴۵، شماره ۱، بهار ۱۳۹۱.
- کیخا، بتول، مردای سیاسر، حامد، واکاوی وقوع جرائم اجتماعی، از منظر حاشیه نشینی و نظریه شکاف دانش، فصلنامه انتظام اجتماعی سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۴.
- سند توانمند سازی و ساماندهی سکونتگاههای غیر رسمی، مصوب: ۱۳۸۲/۱۱/۱۹ هیئت وزیران
- قرخلو، مهدی، عبدی نگین، ناصح، زندگی، شهرکی، سعید، تحلیل سطح پایداری شهری در سکونتگاه های غیررسمی (مورد: شهر سنندج)، نشریه پژوهشها و جغرافیای انسانی، شماره ۶۹، ۱۳۸۸.
- حاتمی نژاد، حسین، فارابی اصل، نیز و همکاران، تحلیلی جغرافیایی پیرامون اثرگذاری کالبد مناطق شهری بر ایجاد جرم (نمونه موردی: سکونتگاه های غیررسمی مشهد)، فصلنامه علمی-پژوهشی برنامه ریزی منطقه ای، سال دوم، شماره ۷، پاییز ۱۳۹۱.
- مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد، وضعیت شاخص توزیع درآمد در اقتصاد ایران، تهران، ۱۳۹۲.
- مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد، تبیین شاخصها و برآوردها بر مبنای استانها، تهران، ۱۳۹۳.
- میرزایی، مینو، لطفی، حیدر، عدالتخواه، فرداد، وزیرپور، شب بو، بحران حاشیه نشینی و سکونت گاه های غیررسمی در مدیریت کلا شهرها و رهیافتهای جهانی، فصلنامه جغرافیای انسانی، سال دوم، شماره دوم، بهار ۱۳۸۹.
- پیری، عیسی، زالی، نادر، تقی لو، علی اکبر، امکان سنجی بکارگیری رهیافتهای توانمندسازی در ساماندهی سکونتگاههای غیررسمی ناحیه گلشهر مشهد، مطالعات و پژوهشهای شهری و منطقه ای، سال سوم، شماره دوازدهم، بهار ۱۳۹۱.
- [مسائل و راهبردهای اصلاح حاشیه شهر مشهد] دفتر پژوهش موسسه فرهنگی هنری خراسان - آبان ۱۳۹۳
- محمودزاده، علی اکبر، بررسی مسائل امنیتی و اجتماعی ناشی از حاشیه نشینی در مشهد در سال ۱۳۸۴، کاربر: سازمان بسیج علمی، پژوهشی و فناوری استان خراسان رضوی.
- رضوی کیا، مهدی، گامهای اجرایی شهرداری مشهد در حاشیه شهر، انتشارات بوی شهر بهشت، ۱۳۹۵.

from a study on infrastructure projects in two Dhaka slums.
Environmental Impact Assessment Review 21 . pp 632 – 662

- Park, Robert E, 1937, **Human migration and marginal man**, American Journal of sociology. Vol33